FÖRVÄNTANSFULLA SOMMARGÄSTER INFÖR EN SEGLATS I SKÄRGÅRDEN VID SEKELSKIFTET. Foto: Ljusterö hembygdförening.

FRÅN FÖRHISTORIA TILL NUTID I ÖSTERÅKER

GRAVHÖG PÅ KOMMUNENS STÖRSTA JÄRNÅLDERSGRAVFÄLT VID VÄSBY, ROSLAGS-KULLA.

KOBBAR I ÖSTER – ÅKER I VÄSTER

Av Jonathan Lindström

KARGA KOBBAR OCH HAV förvandlas till jordbruksbygd med lerfyllda sprickdalar. Så kan Österåkers kommun beskrivas från öster till väster, men det blir samtidigt en bild av bygdens mångtusenåriga historia. Kommunens högsta punkter ligger nordväst om Åkersberga knappt 70 meter över havets yta. När den stora inlandsisen kalvat bort omkring år 8400 f Kr täcktes trakten av ett tjockt blandlager av lera, sand, grus och sten. Detta moränlager täcktes i sin tur av vatten som nådde 150 meter över dagens havsnivå.

Först uppemot ett par årtusenden senare hade vattnet sjunkit undan så att de högsta punkterna bröt ytan som små kobbar. De sköljdes av havets vågor och skrapades av vinterisar så att berget blottades. Leran virvlade i väg och landade i dalbottnarna, medan tunga sand- och gruskorn bara orkade halvvägs nerför sluttningarna.

Denna omfördelning av jordarterna bröts när stranden försköts nedåt, kobbarna blev till öar med skyddade vikar och ytterligare kobbar bröt havsytan längre ut som vågbrytare. De kala bergstopparna som nu ligger långt in i skogen har en gång varit utsatta kobbar, de sandiga och trädbevuxna sluttningarna var branter ner i havets djup och de uppodlade, leriga dalgångarna var mörka havsbottnar. De djupaste sprickdalarna blev länge kvar som vattenleder och bildar än i dag vikar och fjärdar.

Landskapet har bestämt ramarna för Österåkers kommuns historia. Kobblandskapet med grunda bottnar var utmärkta fiskevatten som förvandlades till obrukbara skogs- och bergsmarker. De väldränerade och lättbrukade moränsluttningarna lämpade sig för bosättning och enklare jordbruk, medan sprickdalgångarnas styva lerslätter blev ängsmark som så småningom kunde plöjas upp till åker med tyngre plogar. Enstaka sprickdalar var så djupa att de långt fram i tiden var vattenfyllda. Som sådana blev de viktiga farleder, och störst betydelse för Österåker har utan tvekan Långhundraleden haft, en vattenväg från kust till inland.

Tack vare kommunens form, ett långt öst-västligt tvärsnitt från höglänt skogsbevuxet fastland till kala kobbar långt ut i havet återfinns också mycket skilda kulturmiljöer; från herrgård till fiskarbod, från köpcentrum till semesterstuga. Närheten till havet och den ständiga strandförskjutningen gör också att förutsättningarna oavbrutet har förändrats, mer än på många andra håll i vårt land.

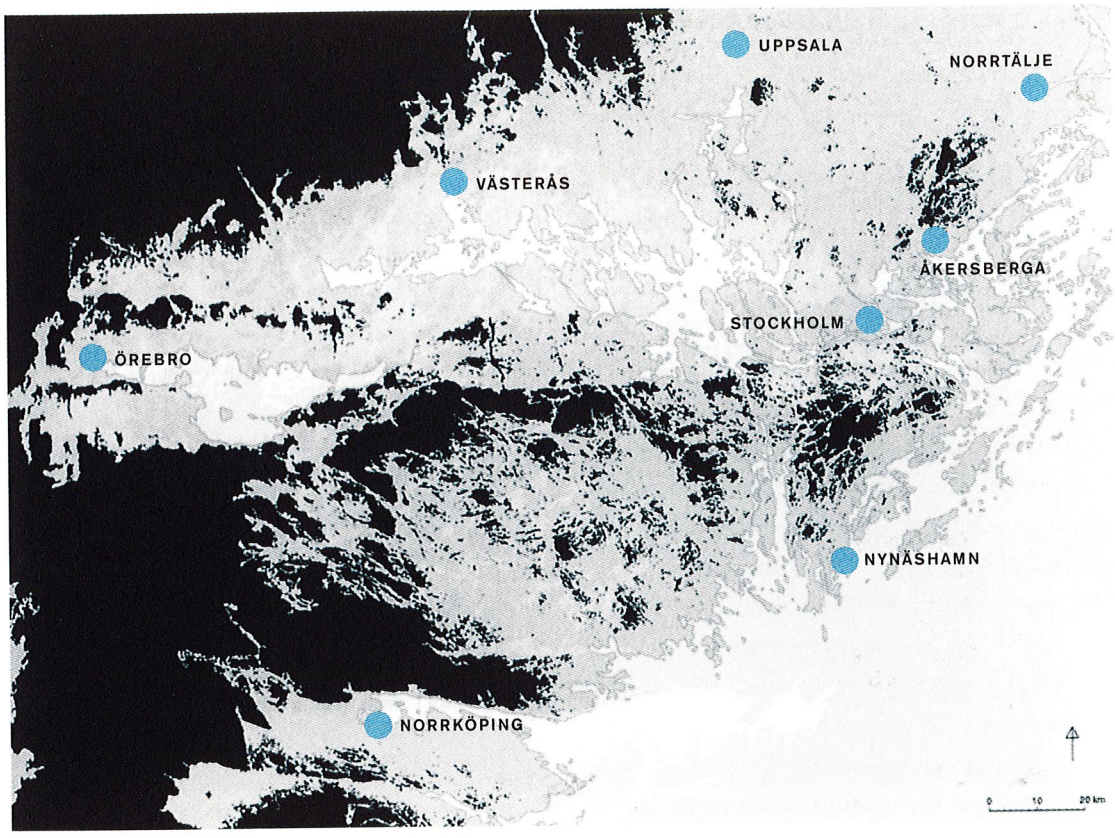

KUSTOMRÅDET SÅ SOM DET SÅG UT FÖR OMKRING 7000 ÅR SEDAN DÅ STRANDEN GICK CIRKA 50 METER HÖGRE ÄN I DAG
Karta ur Åkerlund, 1996. Platsangivelser av Stockholms läns museum.

FRÅN BESÖK TILL BOPLATS

STENÅLDERN I ÖSTERÅKERS KOMMUN är till stora delar outforskad, och det gäller framför allt dess äldsta tid. Runtom i länet har arkeologer och amatörer letat efter avfall från tillverkning av redskap, exempelvis bitar av kvarts, i rotvältor och vägskärningar. Tack vare rika fynd vet vi i dag att trakten mycket tidigt utnyttjades av människor. Mitt på Södertörn finns ett högt beläget område som redan år 7000 f Kr fick besök, när stranden låg omkring 80 meter högre än i dag. Området var då en liten isolerad skärgård, bara några kilometer stor. Besökarna kunde ägna sig åt fiske och jakt. Med tiden kom de förmodligen årliga besöken från det avlägsna fastlandet att övergå till boende året runt.

Kanske har något liknande skett i Österåkerstrakten, om än med ett eller ett par tusen års fördröjning. I dag är det lätt att med en blick på kartan urskilja ett stort och höglänt skogsområde som sträcker ut sig från Österåker upp mot Norrtäljetrakten. De högsta punkterna ligger på knappt 70 meters höjd och låg alltså under havsytan när Södertörn först besöktes. När havsytan sjunkit undan till en nivå omkring 50–55 meter över den nuvarande hade här ändå hunnit bildas en väl avgränsad skärgård av små och stora öar. Den hade en utsträckning av ett par mil, och de sydligaste öarna var belägna i nuvarande Österåkers kommun.

Nyligen har arkeologer gjort fynd strax utanför kommungränsen i Vallentuna kommun som troligen kan knytas till denna isolerade ögrupp och denna tid, dvs omkring 5000 f Kr. Fyndet talar därför för att människor besökte ögruppen redan under den äldre stenåldern. Trots det utsatta läget i havet fanns många skyddade vikar inne bland öarna. Det är egentligen bara en fråga om tid och intresse innan fynd av liknande ålder hittas inom Österåkers gränser, i form av ansamlingar av kvartsbitar och annat avfall från stensmide nära dåtidens stränder. I den stund detta skrivs pågår redan sökandet, och ett par mindre fynd på 45- och 50-metersnivån kan komma att följas av flera.

Kanske blir det då också möjligt att diskutera varifrån de första människorna i Österåker kom. Var det från Södertörns öar eller fastlandet i det inre av Uppland? En blick på översiktskartan över Mälardalen visar att Österåker trots sitt utsatta läge troligen befolkades långt före stora delar av södra Uppland. Utkastade som en näve småsten låg öarna långt ute i havet, med sex–sju mil till närmaste fastland.

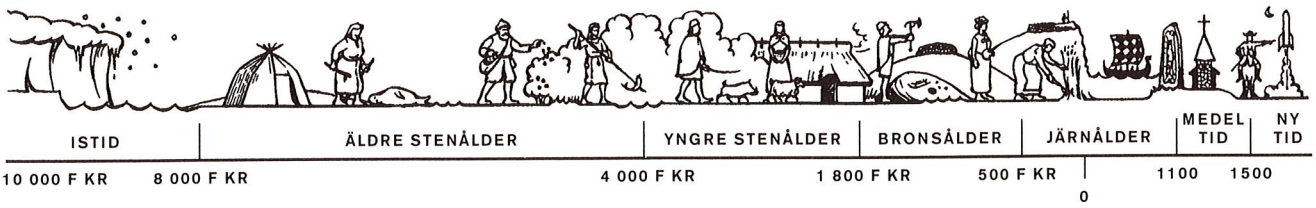

TIDSAXEL RITAD AV MATS VÄNEHEM.

De stenåldersfynd som hittills har gjorts inom kommunen tillhör vad vi vet med säkerhet än så länge bara den yngre stenåldern (4000–1800 f Kr). Strandnivån sjönk under den tiden från kanske knappt 40 meter över havet till omkring 25 meter. Den äldre stenålderns samling av småöar hade nu förvandlats till en över två mil stor ö, omgiven av ett smalt band småöar. Utöver sporadiska yxfynd finns nu också flera säkra boplatsfynd, som ligger längs den dåtida öns södra strand i Österåkers kommun. På platsen för Skärgårdsstad, ett område som har givit rika fynd från flera förhistoriska perioder, har arkeologerna hittat krukskärvor från stenåldern, likaså i Wira i Roslags-Kulla och på andra ställen. Välkänd är Lappdalboplatsen i Österåkers socken, som också var den som först hittades, och det mer eller mindre av en slump.

Sommaren 1946 hittade skolflickan Britt Sevenius krukskärvor i några gamla grusgropar vid Lappdal. Via en skollärare fick arkeologerna höra talas om fyndet och kunde efter ett besök på fyndplatsen konstatera att hon råkat på en stenåldersboplats. Hösten 1956 grävde arkeologerna ut en

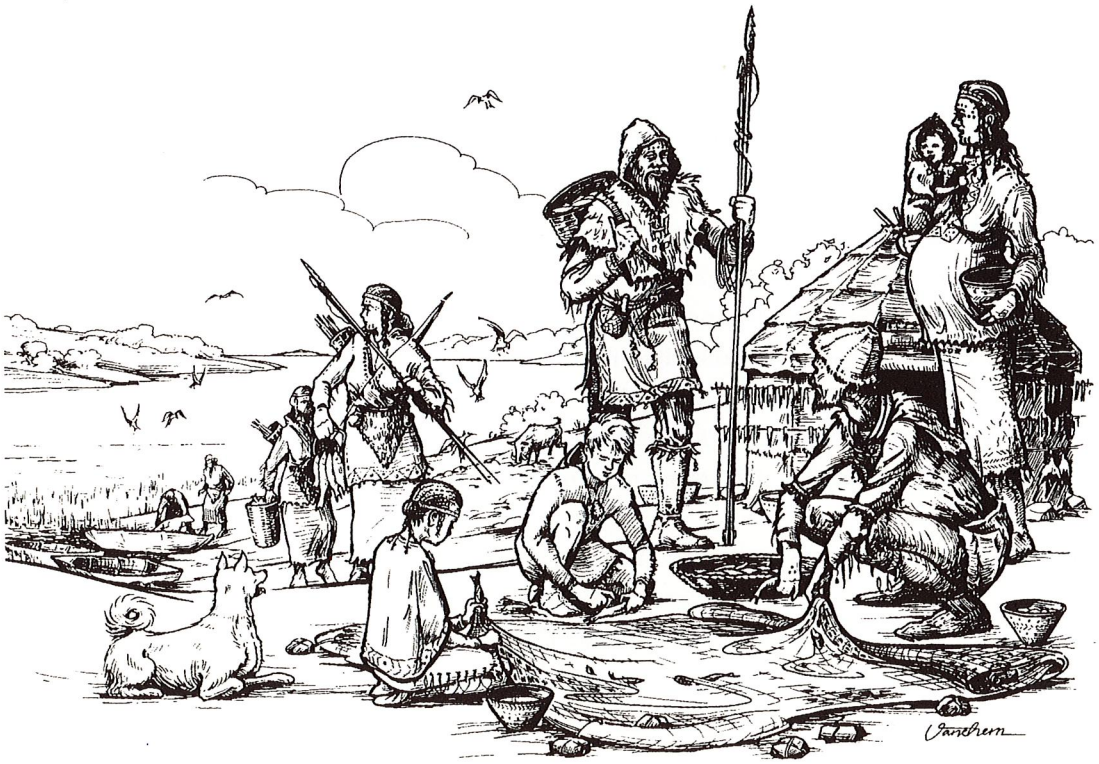

STENÅLDERSLIV PÅ GROPKERAMISK BOPLATS. Teckning: Mats Vänehem.

liten del av boplatsen, som låg i en svagt lutande, sandig sydsluttning med höglänta och vidsträckta skogsmarker i norr.

När stenåldersfolket bodde i Lappdal låg havets yta över trettio meter högre än i dag och sköljde tvåmilaöns stränder. Dalgången söder om boplatsen, där nu Österåkers kyrka och villasamhället ligger, var då en kilometerstor vik av stenåldershavet. Utanför en skyddande liten ansamling småöar och holmar låg havet lika öppet som det numera gör i ytterskärgården.

Arkeologerna grävde bara ut tjugofem kvadratmeter av boplatsen som täcker en yta som förmodligen är minst tio gånger så stor. Ändå hittade de närmare tusen krukskärvor efter sönderslagna kärl, trettio avslag i kvarts och flinta och eggdelen av en stenyxa. Kvartsen kunde stenålderns befolkning bryta i ådror i närbelägna berg, men flintan har genom handel och gåvor letat sig upp från Skåne och Danmark. Praktiska försök har visat att kvarts och flinta har olika fördelar som redskapsmaterial. Flintan är vass som glas i de flesta fall och är lättare att tillverka redskap av, men vid styckning får den en fet beläggning som gör den oskarp. Kvartsen behåller sin skärpa, även om den har en ojämnare egg.

KRUKSKÄRVOR, STENYXA OCH ANDRA SMÅFÖREMÅL FRÅN LAPPDALSBOPLATSEN. Foto: Gösta Jansson, Norrtälje.

Av krukorna har många varit spetsbottnade, vilket gör dem mer lämpade att ställa ifrån sig i sand än på ett fast underlag. Eftersom de kan vara ganska stora är det troligt att de kan ha fungerat som förrådskärl. Flera krukor är försedda med en rad ärtstora gropar strax under mynningen, vilket visar att boplatsen tillhör den omdiskuterade stenålderskultur som arkeologer kallar gropkeramisk. Gropkeramikerna har lämnat spår efter sig längs södra Sveriges kuster.

Ytan som grävdes ut var för liten för att man skulle hitta byggnadslämningar, men mörk jord, kol, skörbrända stenar, obrända och brända ben visar i alla fall att Lappdalsborna eldat, styckat och ägnat sig åt matlagning. Från annat håll är det känt att gropkeramikerna kunde bo i 5–6 meter stora hyddor samlade i en grupp.

I äldre forskning har man gärna framställt gropkeramikerna som säljägare i första hand, eftersom sälben är vanliga på boplatserna, men den bilden har modifierats. Orsaken till att gropkeramikerna valde att bosätta sig så långt ut i skärgården som i Lappdal var inte enbart säljakten. Sälarnas uppehållsplatser var tillfälliga och djuren kunde ganska snart bli ivägskrämda för gott, om de upprepade gånger hemsöktes av jägare.

Istället var sannolikt fisket den trygga försörjningsbasen. Att sälbenen dominerar vid utgrävningarna beror på att fiskbenen är så små att de bevaras sämre och är svåra att tillvarata. Av samma skäl underskattar vi antagligen sjöfågelfångsten. Ännu sämre bevaras resterna av insamlingen på landbacken av växter, bär och nötter som säkert också hade stor betydelse. I skogsmarkerna norr om boplatsen kunde Lappdalsborna jaga och fånga landdjur. Lappdalboplatsen låg i sydkanten av

tvåmilaön i vars inre det fanns flera sjöar. På vilket sätt öns inre utnyttjades vet vi inte, men stenåldersfolket såg säkerligen till att ta till vara det som fanns.

Det är osäkert om det gick att försörja sig året runt på Lappdalboplatsen. De flesta arkeologer tror att gropkeramikerna flyttade mellan olika boplatser under året, alltefter tillgången på föda. På flera andra ställen längs tvåmilaöns stränder har spår av gropkeramikerna påträffats, däribland vid Högtorp, Översättra och Wira. Om det rör sig om mindre utflykter från huvudboplatsen eller att man genom tiderna har valt att bosätta sig på olika platser är svårt att säga.

Jordbruket tycks inte ha haft någon större betydelse för gropkeramikerna, även om det finns tecken på att de ibland odlade säd och höll får och getter. Längre in i Mälardalen var jordbruket viktigare för stenåldersbefolkningen. Säkerligen fanns det inte bara ekonomiska utan också sociala och religiösa skillnader mellan befolkningsgrupperna. Gropkeramikernas gravar är ofta enkla jordgravar med enstaka gåvor nedlagda som på måfå. Bondebefolkningarna i södra Sverige hade striktare ritualer med sträng placering av gravgåvorna. Påkostade gravbyggen i sten och trä i bondebygden talar för jämförelsevis stor social ojämlikhet, medan det är svårare att urskilja sådant bland gropkeramikerna.

Om vi sammanfattar stenåldern i Österåker kommun finns det tre saker som är värda att lyfta fram. För det första talar allt för att mycket återstår att upptäcka, främst från äldre stenåldern. Inventeringar i högre belägna områden skulle kunna ge spännande fynd och förvandla framförallt skogstrakten i norr till ett fornlämningstätt område. För det andra är det troligt att Österåker kan ha besökts och befolkats mycket tidigt, eftersom högt belägna landområden finns inom kommunens gränser. Miljön långt ut i den dåtida skärgården är intressant och värd en intensivare utforskning. De äldsta kända fynden är drygt 5 000 år gamla, men det är inte omöjligt att över tvåtusen år äldre fynd väntar i backarna. För det tredje är det uppenbart att fisket och i viss mån säljakten har varit betydelsefull, och det är tydligt att bondekulturerna aldrig fick ordentligt fotfäste under stenåldern.

J L

BRONSÅLDERN VID VIKAR OCH FJÄRDAR

UNDER BRONSÅLDERN (1800–500 F KR) gick strandnivån från drygt 25 till några meter under 20-metersnivån i Österåkerstrakten. Kommunens inre delar övergick från att vara större öar till att bli en del av fastlandet, men fortfarande med djupa vikar och fjärdar. Ännu bestod södra och norra Ljusterö av en vindpinad samling småöar och holmar.

I centrala Österåker finns några skärvstenshögar, och en enstaka också i Roslags-Kulla. De är typiska boplatslämningar från bronsåldern. Skörbränd sten, kanske från eldstäder och matlagning, kastades på hög tillsammans med trasiga krukor, slaktavfall och allehanda sopor. Allt organiskt förmultnade och kvar blev skärvstenen inpackad i jord. Det är lätt att förväxla skärvstenshögarna med järnålderns gravhögar. Också i Kvisslingby i Österåker har arkeologerna hittat spår efter en bronsåldersbosättning. Här låg krukskärvor av bronsålderstyp, så kallad rabbig keramik, och väntade i

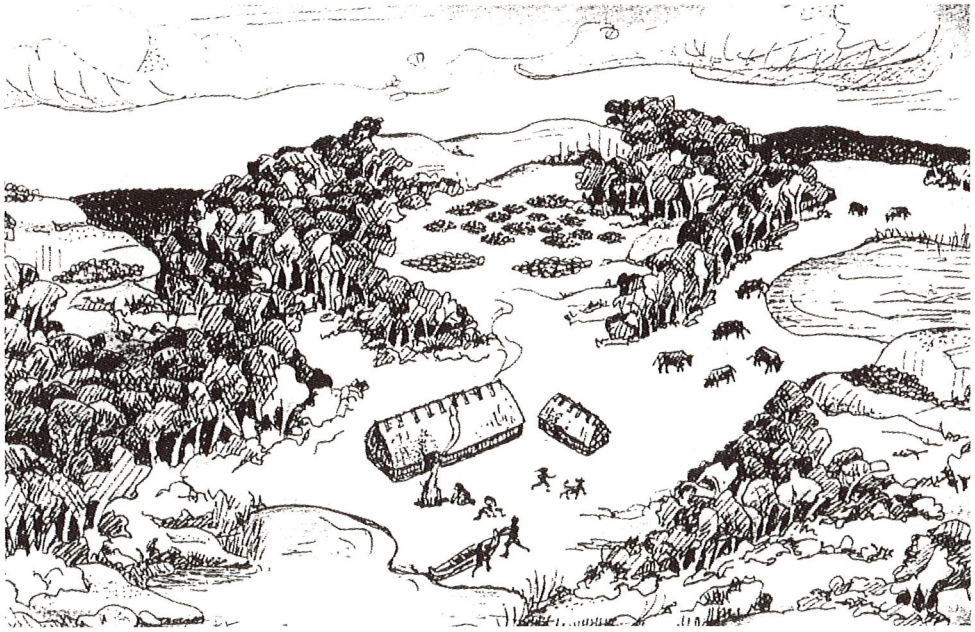

SKÄRGÅRDS-STADSOMRÅDET SÅ SOM DET KAN HA TETT SIG UNDER BRONSÅLDERN. Teckning: Britta Kihlstedt, ur Skärgårdsstad av Karin Äijä.

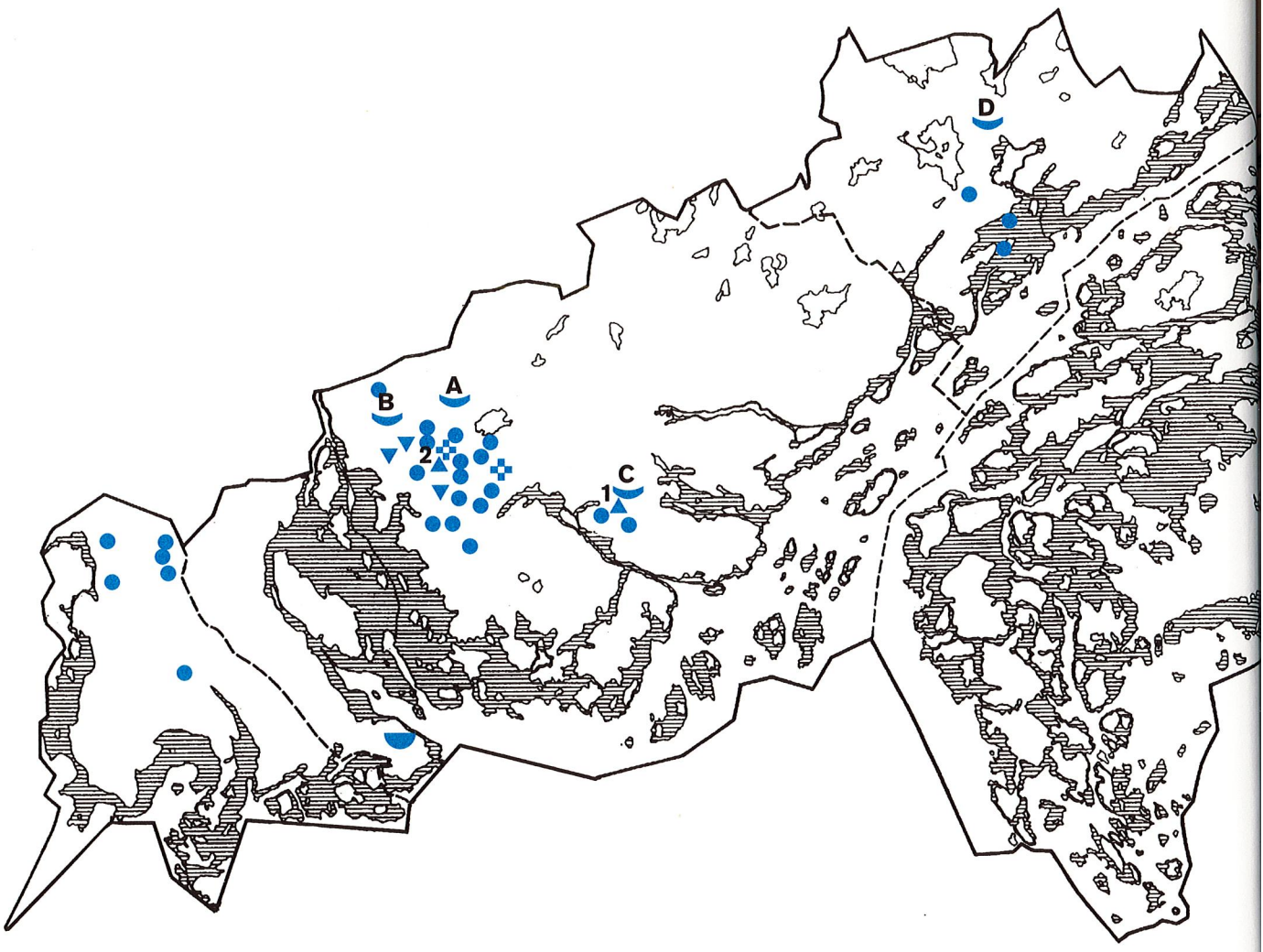

marken. Krukmakarna har slammat på ett lager sand på krukans utsida så att den påminner om sandpapper. Syftet kan ha varit estetiskt men också praktiskt. Den skrovliga ytan gav bättre fäste när stora tunga och kanske våta kärl skulle lyftas. På insidan av många krukskärvor finns sot efter fastbrända matrester. Det var lätt att misslyckas med matlagningen i så grova kärl som var bättre lämpade för förvaring. Analyser av matrester på krukskärvor från andra delar av länet visar att jäst blodgröt, nyttig och med åtminstone intressant smak, hörde till tidens populära rätter.

Trots allt är spåren av bronsåldersboplatserna förhållandevis få, men här kommer de väl synliga gravarna till hjälp. Några tiotal av bronsålderns gravar är väl synliga än i dag, trots att tre årtusenden passerat sedan de uppfördes. De består av antingen välvda eller mer flacka stensamlingar som ibland kallas rösegravar. De brukar ligga enstaka och ofta på eller intill krön av åsar och berg. Kommunens största röse ligger på en bergklack i skogen söder om Sjökarby och är nitton meter i diameter. Strax intill ligger en hälften så stor grav. Rösegravarna markerar de bygder som var bebod-

STENÅLDER OCH BRONSÅLDER

- Kommungräns
- Sockengräns
- Enstaka grav av bronsålderskaraktär
- Gravfält av bronsålderskaraktär
- Boplatslämning/Skärvstenshög
- Undersökt bronsåldersboplats med gravar
  - 1. Skärgårdsstad
  - 2. Kvisslingby
- Skålgropsten
- Land i dag som vid slutet av bronsåldern (ca 1000 f Kr) låg under vatten, då havsnivån var 15 meter högre
- Stenåldersboplatser som låg vid stranden. (Strandlinjen för ca 4000 år sedan låg 25 meter högre än i dag.)
  - A. Lappdal
  - B. Högtorp
  - C. Översättra
  - D. Wira

da under bronsåldern eller i första början av järnåldern, eftersom flacka rösegravar ibland kan vara något hundratal år yngre än bronsåldern.

Fördelningen av skärvstenshögar, boplatsfynd och gravar avslöjar att de historiska bygderna i Östra Ryd, i Roslags-Kulla och på flera ställen i Österåkers socken redan från denna tid var bebyggda. Ofta samlar sig fornlämningarna intill vikarnas och fjärdarnas inre delar. Det är bara Ljusterö, som då var en mängd småöar, som saknar spår av bebyggelse. Ändå är det troligt att norra Ljusterö också var bebott. Här fanns en några kilometer stor ö med sjön Skären, och på en mindre dåtida ö i närheten finns en grav som kanske tillhör bronsåldern.

Ännu under den äldsta bronsåldern, fram till omkring 1300 f Kr, var det vanligt att begrava de döda obrända. Regn har dock förintat de skelett som en gång låg under rösena. Under senare delen av bronsåldern blev det brukligt att bränna de döda. De brända benen lades i graven. Bränningen kan ha skett i tron att frigörelsen av själen underlättades och att den döda hindrades från att gå igen.

Endast en bråkdel av bronsålderns människor har begravts i kröngravarna. Hur resten av befolkningen begravdes under den yngre bronsåldern ger ett märkligt gravfältsfynd i Skärgårdsstad besked om. Tillsammans med en redan nämnd gropkeramisk boplats och hus från medeltidens början grävdes gravfältet ut i slutet av 1980-talet inför ett omfattande bostadsbyggande.

Från början var endast ett litet antal gravar av bronsålderstyp kända, men under grästorven visade sig inte mindre än 200 gravar ligga gömda, små otydliga ansamlingar av sten, vilka dolde gravgömmor av olika slag. Under många generationer, främst under den yngre bronsåldern (1100–500 f Kr) och ett stycke in i den äldsta järnåldern (500 f Kr – Kristi födelse) har människor bränt sina döda och begravt dem här. Rimligen rör det sig om de döda från en eller några enstaka gårdar. Gravarna ger spännande inblickar i Österåkersbornas ritualer men också glimtar av vardagslivet för uppemot tretusen år sedan. Benen i gravarna visar att både kvinnor, män och barn har begravts. Gravarna bildade ibland mindre grupper på gravfältet som kanske motsvarar olika familjer.

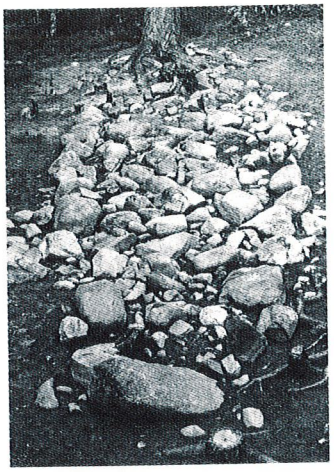

SKEPPSFORMIG BRONSÅLDERSGRAV FÖRE OCH EFTER BORTTAGNING AV STENPACKNINGEN. Foto: Karin Äijä, ur Skärgårdsstad av Karin Äijä.

Benen lades med eller utan sot och kol i en grop eller också spreds de direkt på marken. Därefter täcktes de med sten, vanligen en omkring två meter stor, rund stenpackning. Andra gravar var exempelvis ovala eller rektangulära, och några gravar hade lagts intill stora stenblock. Intressanta är ett par skeppsformiga gravar, 10 respektive 17,5 meter långa. Skeppsformiga gravar från bronsåldern är sällsynta i Mälardalen, där de flesta brukar tillhöra yngre järnåldern. På Gotland är de däremot mycket vanliga. Symboliken är tydlig: Den döde förs till dödsriket i ett skepp, vilket väl var en näraliggande tanke för skärgårdsborna. Några udda rektangulära gravar som låg kant i kant med varandra har stora likheter med gravar öster om Östersjön. Antagligen har de ovanligt nog innehållit obrända lik, men den sura jorden i Skärgårdsstad har löst upp de obrända benen.

I flera gravar fanns också brända djurben efter hund, får (eller get) och björn, vilka kan tolkas som rester av de dödas färdkamrater, färdkost och värmande päls. Överlag var det ont om föremål i gravarna. En bronskniv och en bit av vad som förmodligen är en rakkniv i brons, ett typiskt bronsåldersföremål, hittades i en grav. Bronsrakknivens effektivitet har ifrågasatts. En man lyckades dock i början av 1980-talet utan tvål raka av ett helskägg på 45 minuter, och det är ett faktum att de flesta manliga bronsålderslik som har påträffats välbevarade i danska ekkistegravar har varit slätrakade. Att rakkniven är en vanlig gravgåva kan hänga samman med att den kanske användes vid den avslutande likvården inför bränningen.

Av andra fynd kan ett par sländtrissor i ben nämnas, vilket är ovanliga fynd. De satt fästa på

pinnar som användes för att tvinna ullen till tråd för vävning, och visar att Österåkersborna gick klädda bland annat i yllekläder. Tack vare främst danska fynd vet vi hur bronsåldersdräkten såg ut åtminstone bland bättre ställt folk i Norden. Mannen kunde bära en kjortel, en mantel och tovad yllemössa, kvinnan tröja, långkjol eller en minikjol bestående av snören som hängde från midjan och var försedda med klingade bronsrör i nederändan vid knäna. Minikjolen väckte viss anstöt när den presenterades av forskarna i början av 1900-talet.

I närheten av gravfältet fanns krukskärvor och kol efter boplatser. Några huslämningar hittades inte, men från annat håll vet vi att bronsålderns människor bodde i långhus, rejäla hus som kunde vara ett eller flera tiotals meter långa, med risflätade och lerklinade väggar och ett stråtäckt tak som bars upp av rader av stolpar i huset. Tillsammans ger alla fynd och fornlämningar en bra bild av hur en bronsåldersbosättning såg ut i skärgården. Intill den grunda havsvikens strand låg några små boplatser. Gravfältet låg i backen ovanför och intill krönen fanns enstaka större gravar.

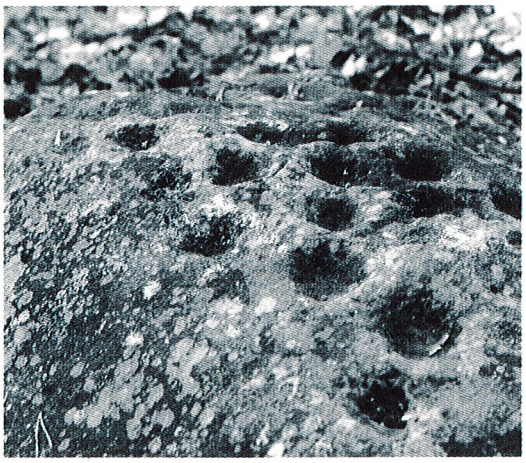

SKÅLGROPAR I EN STEN I SVINNINGE.

Hällristningar har ännu inte hittats i Österåker, men däremot en skålgropssten i Svinninge. Inknackade i stenens yta finns omkring fyrtio gropar, några centimeter breda och djupa. De brukar räknas till bronsåldern, men de knackades också under äldre järnåldern och ibland ännu senare. Skålgroparna har blivit föremål för en mängd olika tolkningar, men de flesta är överens om att de har haft ett religiöst syfte. Troligen har de tillverkats och använts för att bringa hälsa och fruktbarhet för invånarna på närmaste gård.

Ännu långt in på 1900-talet förekom det att kloka gummor i Uppland läste ramsor, smörjde skålgropar med fett och lade ner naglar, knappnålar och mynt för att hjälpa sjuka och olyckliga människor. En vanlig ramsa var:

– Jag smörjer sten för att läka kött och ben!

Om traditionen går obruten tillbaka till bronsåldern vet vi inte. I trakten av Gallboda i Österåker hittades i början av 1960-talet ett mynt från 1634 i vad som uppgavs vara en skålgrop. Tyvärr har inte skålgropen kunnat återfinnas, men om uppgiften är riktig kan det vara fråga om ett tidigt exempel på en klok gummas verksamhet. Det är troligt att fler platser med skålgropar och kanske hällristningar gömmer sig i kommunens marker.

Det har tidigare konstaterats att kommunens huvudbygder, och troligen också norra Ljusterö, var bebyggda redan under bronsåldern. Troligen har befolkningen varit mer betydande än man tidigare tänkt sig, vilket inte minst Skärgårdsstadsgravfältet visar. Försörjningen har varit präglad av havets närhet. Fisket och säljakten var betydelsefulla, liksom boskapsskötseln, medan åkerbruket var av mindre vikt.

J L